

Opleidingen tussen beroep en markt

De ontwikkeling van beroepsopleidingen

In het kader van een project geïnitieerd door de onderwijscommissie van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO), zijn in Nederland enkele branche-studies verricht naar de wijze waarop beroepsopleidingen reageren en mede richting geven aan ontwikkelingen binnen het betreffende arbeidsveld. Deze casestudies zijn uitgevoerd vanuit een historisch-analytisch perspectief. In dit artikel zullen twee van deze cases worden vergeleken en geanalyseerd vanuit een beroepentheoretisch perspectief, zoals dat bijvoorbeeld door Geurts (1989) is uitgewerkt. Meer specifiek zal worden bekeken welke rol opleidingen is toebedeeld in het spel van economische machtsvorming en institutionalisering van beroepen en bedrijfstakken, zoals dat wordt gespeeld door de actoren werkgevers, werknemers en opleiders. De bedrijfstakken in kwestie zijn de installatietechniek (Nieuwenhuis & Steijvers 1991) en de sector toerisme en recreatie (De Bruijn 1992). De installatietechniek is een ambachtelijke, technische sector met een lange historie, die terug voert naar oude beroepen als loodgieters en blikslagers. Toerisme en recreatie daarentegen is een zeer jonge economische sector, waar beroepsvormingsprocessen nog in volle gang zijn. Door beide branches met eenzelfde bril te analyseren kunnen interessante parallellen en conclusies worden geformuleerd.

Een beroepentheoretisch kader

Beroepen zijn te beschouwen als structuren waarmee beroepsbeoefenaren proberen hun belangen veilig te stellen. Met deze stelling vat Geurts (1989) zijn analyse van recente ontwikkelingen in beroepentheorieën pregnant samen. Geurts baseert zich hierbij op auteurs als Mok (1973; zie ook 1990), Beck, Brater en Daheim (1980) en Van der Krogt (1981). Hiermee wordt een verschuiving duidelijk van een functionalistische benadering van beroepen, met een nadruk op kennis en kunde als definiërende elementen, naar een meer strategische benadering van beroepen, waarin marktpositie en beheersingsvraagstukken op de voorgrond staan. In de strategische benadering dienen beroepen ter afscherming van economische activiteiten als zijnde het exclusieve domein

van beroepsbeoefenaars. Beroepsvorming is daarmee niet alleen een proces van definiëring van coherente kennis- en vaardigheidsdomeinen, maar ook een strategisch krachterspel waarbij de beroepsgroep zich af moet schermen van concurrerende beroepsgroepen en zich een duidelijke marktpositie moet verwerven zowel op de arbeidsmarkt als op de waren- en dienstenmarkt. Afhankelijk van de machtspositie van een beroepsgroep worden deze afschermingsprocessen geconcretiseerd in regels ter verkrijging van vergunningen en erkenningen, waarmee concurrenten kunnen worden buitengesloten. Sterke beroepsgroepen (met name de zogenaamde vrije beroepen) hebben deze toelatingsprocedures grotendeels in eigen hand, terwijl zwakkere beroepsgroepen soms terug kunnen vallen op algemene wetgeving. Machtsvorming en institutionalisering van beroepen en bedrijfstakken vormen daarmee een belangrijk uitgangspunt voor onze analyses. De rol van actoren in het geschetste stratego kan variëren, al naargelang de markt die ter discussie staat. Sociale partners trekken meestal één lijn als het de economische marktpositie van een bedrijfs-

* Drs. E. de Bruijn is werkzaam bij het SCO-Kohnstamm-instituut voor Onderzoek van Opvoeding en Onderwijs van de Universiteit van Amsterdam.
Dr. A.F.M. Nieuwenhuis is hoofd van het bureau arbeidsmarktonderzoek van het STOAS.

tak betreft: het is een gezamenlijk belang om de marktpositie van de bedrijfstak te verstevigen. Zij staan echter tegenover elkaar als het discussies betreft over de arbeidsmarktpositie van diverse beroepsgroepen: werkgevers hebben belang bij een flexibele definiëring van functies en beroepen, terwijl werknemersbelangen meer gediend zijn met hechte afspraken omtrent functiewaardering en beloning. Marktverhoudingen spelen een belangrijke rol bij de vaststelling van afspraken en regels hieromtrent. Door economische en technologische ontwikkelingen verschuiven marktsectoren, vervagen traditionele grenzen en vormen zich nieuwe functies en beroepen. De reacties hierop van traditionele belangengroepen en de vorming van nieuwe belangengroepen geven het krachtenspel rondom beroepen en markten een dynamisch karakter.

Opleiding speelt in dit krachtenspel een legitimerende en regulerende rol. Opleidingsdiploma's vormen het paspoort tot verschillende beroepsgroepen of dienen als formele voorwaarde ter verkrijging van vergunningen en erkenningen. De opleidings- en cursusloopbaan vormt de basis voor bevorderingen in de functieloopbaan in veel arbeidsorganisaties. Anderzijds vormt het bestaan van een beroepsspecifiek opleidingssysteem een sterk argument voor het in stand houden van beroepsgroepen in formele en strategische onderhandelingsprocessen. De rol van opleidingen reikt daarmee verder dan het 'simpel' voorzien in de benodigde kennis en vaardigheden. In sommige vrije beroepen is de kwalificerende functie van opleidingen grotendeels naar de achtergrond verdrongen ten gunste van een initiatie- of ballotage-functie, of dienen (met name hogere) opleidingen enkel ter in standhouding van de status van beroepsgroepen. Voor een goed begrip van de rol van opleidingen bij beroepsvormingsprocessen is het dus zaak niet alleen te kijken vanuit de kwalificerende functie van opleidingen, maar zeker ook vanuit een strategische en legitimerende optiek.

Door professionalisering en externalisering van het beroepsonderwijs ten opzichte van het arbeidssysteem heeft het onderwijs zich een relatief autonome positie verworven in het krachtenspel tussen onderwijs en arbeid. Opleidingen worden daarmee een zelfstandige actor in het strategisch spel op de arbeidsmarkt en, in mindere mate, op de diensten- en warenmarkt. Opleidingen hoeven zich niet te beperken tot een re-actieve rol, maar

kunnen ook innovatieve acties ondernemen ten aanzien van beroepsvormingsprocessen. Door het aanbieden van opleidingsdifferentiaties kunnen opleidingen trachten de beroepenmarkt te beïnvloeden en daarmee hun eigen (arbeids)marktpositie verstevigen. Door het aanbieden van nieuwe werkvormen en curricula kunnen opleidingen invloed uitoefenen op kwalificeringsprocessen en daarmee ook innovatieve impulsen geven aan arbeidsorganisaties. Een van de aandachtspunten in de hierna volgende analyses zal de benutting van deze speelruimte door opleidingen zijn.

Resumerend kan de volgende probleemstelling worden geformuleerd voor het onderhavige artikel: welke rol spelen beroepsopleidingen in relatie tot ontwikkelingen in het arbeidsveld en met name bij de vorming en consolidatie van beroepen. Ter behandeling van deze probleemstelling zullen de volgende analyse-elementen aan de orde worden gesteld:

- marktontwikkelingen;
- machtsvorming en institutionalisering: de rol van actoren;
- reguleringsinstrumenten en strategieën op het grensvlak onderwijs-arbeid;
- opleiding als instrument voor beroepsvormingsprocessen;
- kwalificering en curriculum: de eigen speelruimte van opleidingen.

Casestudie installatietechniek

Marktontwikkelingen

De installatietechniek is onderdeel van de metaalnijverheid. Installatietechnische bedrijven houden zich enerzijds bezig met de aanleg van centrale verwarming en werktuigbouwkundige installaties en anderzijds met meer traditionele loodgietersactiviteiten (gasfitten, waterfitten en aanleg van sanitair). De installatietechnische markt is vooral afhankelijk van ontwikkelingen in de bouw: nieuwbouw, verbouw en onderhoud van woningen en utiliteitsbouw vormen de belangrijkste marktgebieden voor de installatietechniek; daarnaast vormen kleinschalig onderhoud en reparatie van installaties en sanitair een relevante markt. De installatietechniek kent een lange, ambachtelijke historie. Globaal gesteld is de bedrijfstak ontstaan uit een viertal afzonderlijke ambachten en werkvelden, die in de loop van de tijd naar elkaar zijn gegroeid. De waterfitters vinden hun oorsprong in de ontwikkeling van de hygiëne en

de gezondheidszorg. In de 19e eeuw werd een start gemaakt met de aanleg van een drinkwaterleidingstelsel. Gelijktijdig met de toevoer van water via het waterleidingstelsel ontwikkelt zich ook een compleet afvoersysteem via ondergrondse rioleringen: momenteel is vrijwel geheel Nederland hierop aangesloten, met enkele uitzonderingen op het dunbevolkte platteland. De loodgieters vormen een tweede cluster van ambachtelijk werk in de installatietechnische bedrijfstak. De metaalverwerkende dakbedekkers vormen van oorsprong een logische tak van deze bedrijfstak, aangezien het werkmateriaal van oudsher heeft bestaan uit zink, lood en koper. Doordat met dezelfde materialen werd gewerkt waren fitterswerkzaamheden en loodgieten en zinkbewerken vaak ondergebracht in hetzelfde bedrijf. De gasfitters vinden we vanaf het midden van de vorige eeuw voornamelijk in de grotere steden, waar gasfabrieken stadsgas produceerden door middel van kolenvergassing: eerst voor stadsverlichting en later voor huishoudelijk gebruik in de keuken. Bijna elke plaats van enige omvang kende zijn eigen gasnet en gasfabriek. Tot slot kent de installatietechniek de centrale verwarmingsinstallateurs. In tegenstelling tot de hiervoor genoemde drie ambachtelijke takken, stamt de centrale verwarmingsinstallatie uit de metaalindustrie. Voor de Tweede Wereldoorlog bestond het toepassingsgebied eigenlijk alleen uit de utiliteitsbouw: verwarming van ziekenhuizen en fabrieken en in een enkel geval een woning van een welgesteld persoon.

Het industrialisatieproces van Nederland vanaf eind vorige eeuw heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de opbouw van de branche. Vooral door de utiliteitsbouw zijn allerlei systemen voor ventilatie en klimaatbeheersing van belang geworden. Van groot belang voor de ontwikkeling van de bedrijfstak is de aardgasvondst bij Slochteren in 1960 geweest. Binnen een paar jaar is besloten geheel Nederland aan te sluiten op een groot gasnetwerk en aardgas als belangrijkste warmtebron te gebruiken. Dit betekende aanpassing van de stadsgasnetwerken en van de huishoudelijke apparatuur die daarop aangesloten was. Tevens leidde dit tot de omschakeling van kolenkachels naar (eerst) gashaarden en later centrale verwarmingsinstallaties, die in de vorm van combinatietetels momenteel ook de warmwatervoorziening voor hun rekening nemen. Gasfitten, waterfitten en de aanleg van sanitair en centrale verwarmingsinstal-

laties werden steeds meer onderdeel van dezelfde klus. Voor de ontwikkeling van de bedrijfstak was het dan ook van groot belang dat in 1972 de gasfitters licentie verkregen om centrale verwarmingsinstallaties en geisers aan te leggen. Dit betekende een forse uitbreiding van de markt, mede omdat in de woningbouw vanaf die tijd bijna standaard centrale verwarmingsinstallaties werden aangelegd.

De marktpositie van de loodgietersbedrijven kan dus vrijwel niet meer stuk in de periode 1970-1980, temeer daar de openbare nutsbedrijven, verantwoordelijk voor het beheer en de distributie van het stads- en aardgas, al sinds ongeveer 1935 met plaatselijke erkenningsregelingen werken. Vanwege veiligheidsvoorschriften mogen alleen erkende gasfitters leidingen aanleggen en apparaten aansluiten. Daardoor worden de erkende installateurs beschermd tegen beunhazen en doehet-zelvers. Begin jaren zeventig worden de regionale erkenningsregelingen vervangen door landelijke regelingen, waardoor de tot dan toe kleine loodgietersbedrijven expansiemogelijkheden krijgen.

Machtsoorming en institutionalisering

Economische en technologische ontwikkelingen maken de positie van de installatietechniek op de dienstenmarkt steeds moeilijker. De onderscheiden werkerterreinen gaan steeds meer onderling overlappen en worden geïntegreerd met activiteiten van bouwondernemingen en elektrotechnische bedrijven: de afgrenzing van de markt van installatietechnische activiteiten staat onder druk. Technologische en vakinhoudelijke ontwikkelingen geven weinig steun bij de verdediging van de marktgrenzen: er is eerder sprake van produktie-innovatie dan van produktie-innovatie: de te installeren apparaten worden door de producenten vernieuwd, maar dat heeft voor de installatietechnische aanleg geen grote gevolgen. De modulaire opbouw van de apparatuur maakt ook reparatiewerkzaamheden niet ingewikkelder. Door deze ontwikkelingen concentreert de installatietechnische vakkennis zich in de werkvoorbereiding en het ontwerp van grotere installaties voor de utiliteitsbouw en zal de kleinere installateur 'om de hoek' zijn marktaandeel moeten verdedigen middels de kwaliteit en de breedte van zijn dienstverlening. De erkenningsregelingen van de nutsbedrijven vormen daarbij een belangrijke steun in de rug.

Gezien de ontwikkelingen op de markt is het niet verwonderlijk dat de installatietechnische bedrijfstak zich hechter gaat organiseren. Vlak na de Tweede Wereldoorlog bestaan er per zuil fittersorganisaties, is er een centrale voor centrale verwarmingsinstallateurs en een raad van bestuur voor het loodgieters- en fittersbedrijf. Rond 1970 beginnen er zich fusieprocessen af te spelen tussen deze werkgeversorganisaties, maar pas in 1988 ontstaat er één organisatie van installatietechnische bedrijven in Nederland: de Vereniging van Nederlandse Installatiebedrijven (VNI). De vorming van deze organisatie loopt in tijd ver achter bij de ontwikkeling van de markt, zowel in economische als technische zin: de overlap in werkvelden en activiteiten is al sinds het begin van de jaren zestig in gang. De overvloedige markt, concurrentie tussen centrale verwarmingsinstallateurs en fitters en de hardnekkigheid van de Nederlandse verzuiling zijn elk voor een deel debet aan het trage fusieproces. De VNI heeft zich echter in sneltreintempo ontwikkeld tot een sterke vertegenwoordiging van de installatietechniek. Een van de belangrijkste speerpunten hierbij is een actief en innovatief technologie- en opleidingsbeleid, waarvoor in 1991 tot een investering van enkele miljoenen in een innovatiecentrum is besloten.

Aan werknemerszijde zijn geen specifieke, op de installatietechniek toegespitste vakorganisaties aanwezig. Werknemers zijn verenigd in de nog steeds verzuilde structuur van de industriebonden van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) en het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) of in de vakcentrale voor Middelbaar en Hoger Personeel (MHP). Daar waar het gaat om de profilering van de installatietechnische bedrijfstak hebben de bonden zich volgend en coöperatief opgesteld, evenals bij de ontwikkeling van een actief en innovatief opleidingsbeleid.

Beleid en strategieën op het grensvlak tussen onderwijs en arbeid

Het beleid vanuit de bedrijfstak installatietechniek ten aanzien van het beroepsonderwijs wordt door twee aspecten gedomineerd. Ten eerste kan vanaf het begin van de jaren tachtig een sterke impuls vanuit de bedrijfstak naar de opleidingen worden geconstateerd om de leerplannen en leerwegen beter af te stemmen op de economische ontwikkelingen in de bedrijfstak. Ten tweede kunnen vanaf het midden van de jaren tachtig beleidsini-

tiatieven worden waargenomen om de aantrekkelijkheid van een opleiding in de installatietechniek te vergroten om daarmee een voldoende aantal nieuwe werknemers te garanderen. Vanuit het aspect beroepsvorming en -profilering zijn beide bewegingen interessant.

De traditionele opleidingsroute voor de installatietechniek loopt via opleidingen in het leerlingwezen. Het Lager Beroepsonderwijs (LBO), tegenwoordig Voorbereidend Beroepsonderwijs (VBO) en met name het Lager Technisch Onderwijs (LTO) vormt het belangrijkste wervingsterrein voor deze sector. De opleidingsroutes, en de daarbij behorende landelijke opleidingsorganen, zijn lange tijd traditioneel en functiespecifiek opgebouwd, ook nog lang nadat het duidelijk werd dat werkerterreinen en activiteiten van de verschillende bedrijfstaksectoren grotendeels overlappen. Door de economische voorspoed in de bedrijfstak tot het eind van de jaren zeventig bestond er weinig bekommernis over de kwaliteit van de opleidingen en konden de opleidingsorganen zich een grote autonomie vergaren. Eind jaren zeventig was het zo dat er meerdere, verouderde opleidingstrajecten binnen het leerlingwezen bestonden voor dezelfde werksoorten en beroepen binnen de installatietechniek. De economische recessie rond 1980 maakte duidelijk dat deze situatie onhoudbaar was en dat fusie van de landelijke organen en integratie van de opleidingen noodzakelijk was. Om dit te bewijzen zijn door de sociale partners beroeps- en function analyses uitgezet en heeft men de opleidingsorganen gedwongen om te fuseren onder dreiging van financiële maatregelen. Het resultaat is een nieuw landelijk orgaan, de Stichting Opleidingen Installatietechniek (SOI) en een nieuwe opleidingsstructuur voor de totale bedrijfstak. Doordat het nieuwe landelijke orgaan de zaken voortvarend heeft opgepakt, heeft men nieuw krediet opgebouwd in de bedrijfstak en daarmee weer een zekere mate van autonomie heroverd; het landelijk orgaan zal de kern gaan vormen van het nieuw op te richten innovatiecentrum (Intech-nium).

De installatietechniek kende, net als veel andere bedrijfstakken, in het begin van de jaren tachtig een grote teruggang in de opleidingsinspanningen voor het leerlingwezen vanuit de bedrijven. Vanaf 1983 (commissie Wagner!) stimuleert men de opleidingsinspanningen op bedrijfsniveau weer sterk, maar wordt daarin belemmerd door demo-

grafische ontwikkelingen: terugloop van het aantal leerlingen doet het traditionele wervingsveld leeglopen. Daarnaast was door het beleid in de eerste helft van de jaren tachtig het imago van de bedrijfstak als aantrekkelijke werkgever ernstig beschadigd. Naast wervingscampagnes voor het leerlingwezen, tracht de bedrijfstak zijn imago op te poetsen door in de externe opleidingskolom op alle niveaus differentiaties installatietechniek na te streven. Bestond er voorheen alleen een LBO-opleiding installatietechniek, in de loop van de jaren tachtig zijn er differentiaties ontworpen en ingevoerd binnen het Middelbaar en Hoger Beroepsonderwijs (MBO en HBO) en zijn er zelfs plannen voor een universitaire afstudeervariant installatietechniek. De beroeps- en functie-analyses zijn hierbij als basis voor de argumentatie gehanteerd, met voorbijgaan aan de traditionele doorstroming van personeel via secundaire en tertiaire leerlingwezenopleidingen.

Opleiding als instrument voor beroepsvorming en brancheprofilering

In de installatietechniek heeft de vakopleiding lange tijd een volgende rol gespeeld in het proces van beroepsvorming. De functiestructuur in de beroepspraktijk bepaalde de structuur en de inhoud van de vakopleidingen in het leerlingwezen. In de jaren zeventig hebben de landelijke organen zelfs dit volgend principe laten varen: de vakopleidingen zijn in die periode sterk verouderd geraakt. De sociale partners hebben in het midden van de jaren tachtig een shocktherapie moeten uitvoeren om het opleidingsaanbod in het leerlingwezen te moderniseren. Ondanks dit structurele probleem spelen de vakopleidingen een belangrijke rol bij de beroepsvorming van installatietechnici: de leerlingwezenroute blijft de belangrijkste weg naar vakmanschap en zelfstandig ondernemerschap. Erkenning als installateur volgens de regelingen van de nutsbedrijven hangt dan ook af van het bezitten van vakdiploma's uit deze route. De bedrijfstak ontleent zijn identiteit voor een belangrijk deel aan het bestaan van een eigen vakopleidingsstructuur.

Dit proces wordt langs twee wegen ondergraven. Aan de ene kant vindt er een industrialisatie van de bedrijfstak plaats. Dit is het gevolg van het ontstaan van grotere bedrijven in reactie op de economische ontwikkelingen, homogenisering van de bedrijfsactiviteiten, en het landelijk gaan opereren van de grotere bedrijvencombinaties. Grote-

re bedrijven produceren minder ambachtelijk en beroepsgebonden, maar veeleer door middel van functiegebonden produktiestructuren. De vraag naar ambachtelijke kwalificaties heeft in de centrale verwarmingsinstallatiebedrijven nooit een vooraanstaande rol gespeeld, daarnaast vertoont de vraag naar kwalificaties een meer gepolariseerde structuur. Men werkt deels met ongeschoold produktiepersoneel, waarvoor geschoold middenkader van het Middelbaar Technisch Onderwijs (MTO) de werkvoorbereiding en de ontwerpactiviteiten verricht. De vraag naar meer MTO-geschoolde instroom in de installatietechniek komt in eerste instantie dan ook uit de industriële hoek van de bedrijfstak. Demografische en onderwijsstructurele ontwikkelingen vormen een tweede oorzaak voor het afnemende belang van de ambachtelijke vakopleidingsroute: de traditionele wervingsgroep LTO-ers neemt zowel kwantitatief als kwalitatief af door vermindering van het aantal leerlingen en door verschuiving van schoolloopbanen naar het algemeen voortgezet onderwijs. De invoering van de basisvorming zal dit proces nog versterken. De bedrijfstak moet dus via andere wegen trachten de instroom van voldoende nieuwe vakkrachten te bewerkstelligen. Dit doet men door op alle niveaus in de externe opleidingskolom installatietechnische differentiaties in het beroepsonderwijs te stimuleren. Een tweede, zij het meer verborgen doelstelling achter dit beleid is het verbeteren van het imago van de bedrijfstak: de aanwezigheid van een complete, branchespecifieke externe opleidingskolom duidt op een goed georganiseerde beroepsgroep, bedrijfstak.

We zien dus een verschuiving van een beroep met een ambachtelijk karakter en de daarbij horende opleidingsstructuur, naar een meer industrieel georganiseerd beroep met een meer extern gesitueerde opleidingsstructuur. Welke gevolgen dit zal hebben voor de loopbanen en perspectieven van vaklieden is nog niet geheel duidelijk, maar wel in zekere mate voorspelbaar: de doorstroommogelijkheden voor traditioneel opgeleide vaklieden zullen afnemen doordat extern opgeleide technici op hogere niveaus zullen instromen, vooral in de grotere bedrijven. Of hiermee op termijn de aantrekkingskracht van de bedrijfstak voor aankomende vaklieden vergroot zal worden is twijfelachtig.

Speelruimte voor een zelfstandig opleidingsbeleid
De speelruimte voor een eigenstandig beleid van opleidingsorganen lijkt binnen de installatietechniek af te hangen van economische factoren. Toen het de bedrijfstak voor de wind ging, waren de sociale partners niet erg geïnteresseerd in het wel en wee van de vakopleidingen. De opleidingsorganen hebben de vrijgekomen speelruimte toentertijd vooral gebruikt voor het handhaven van de status-quo, ook toen deze in feite achterhaald was door economische ontwikkelingen. Pas toen door de economische recessie eind jaren zeventig de opleidingsinspanningen van de bedrijfstak fors achteruitliepen en men daardoor enkele jaren later een tekort kreeg aan nieuwe jonge vakkrachten, heeft de bedrijfstak ingegrepen in de inertie van de opleidingsorganen en met bestuurlijk geweld een innovatief opleidingsbeleid afgedwongen. Het nieuwe opleidingsorgaan heeft zich eerst moeten bewijzen voordat vanuit de bedrijfstak het opleidingsbeleid weer werd overgelaten aan dit orgaan.

De verhouding tussen de bedrijfstak en de opleidingen in de externe opleidingskolom is uiteraard van geheel andere aard. Scholen voor LBO, MBO en HBO hanteren geen bedrijfstakspecifieke redeneringen bij het formuleren van hun beleid, maar kijken in eerste instantie naar aspecten als financiële haalbaarheid, efficiëntie en de positie van hun opleidingen op de leerlingenmarkt. Bedrijfstakken zullen zich moeten inkopen met materiële of immateriële middelen om invloed op deze kolom uit te oefenen. In de richting van MBO en HBO zien we dan ook de installatietechniek met de geldbuidel zwaaien om op die niveaus eigen afstudeerdifferentiaties van de grond te krijgen, terwijl voor LBO en de korte opleidingen binnen het MBO (KMBO) een actieve bijdrage wordt geleverd aan de leerplanontwikkeling en materiaalontwikkeling voor installatietechnische opleidingen. Met name in het bedreigde LBO wordt deze steun vanuit de bedrijfstak met open armen ontvangen.

Vanaf ongeveer 1988 zien we dat het landelijk orgaan voor de installatietechniek weer een eigenstandige koers gaat varen voor wat betreft de inhoudelijke ontwikkeling van de opleidingen. De inhoudelijke ontwikkelingen concentreren zich op het LBO en de leerlingwezenopleidingen. De ontwikkelingen richting MBO en HBO geschieden vanuit het referentiepunt leerlingwezen. De belangrijkste vernieuwingsaspecten waaraan

wordt gewerkt zijn de implementatie van resultaten van beroepenanalyses, modulering van de opleidingstrajecten, kwaliteitsbevordering van de leerwerkplaatsen in de bedrijven en de vertaling van technologische vernieuwingen. Langzamerhand verschuift het opleidingsbeleid van re-actief naar pro-actief. Aanwijzingen hiervoor zijn breed gedefinieerde primaire vakopleidingen (meer beroeps- dan functiegericht), een erkenningsregeling voor leerbedrijven (waarmee enige greep kan worden verkregen op de kwaliteit van leerplaatsen en daarmee van de organisatie van het werk), de ontwikkeling van regionale leerwerkplaatsen (voor de instroombevordering van niet-traditionele doelgroepen) en een actief technologie- en opleidingsbeleid, waarbij vanuit het bedrijfstakniveau bedrijven worden gestimuleerd tot nascholingsactiviteiten. Een actieve en innovatieve opleidingsorganisatie creëert als vanzelf speelruimte voor een eigen opleidingsbeleid dat, indien goed afgestemd met de bedrijfstak, zowel intern als extern een positieve uitstraling kan hebben.

Casestudie toerisme en recreatie

De sector toerisme bestaat uit een grote diversiteit van bedrijven en bedrijfstakken. De grootte van de sector wordt veelal bepaald door analyse van de afzetmarkt: de toeristisch-recreatieve bestedingen. Vanuit deze vraagzijde worden de werkgelegenheidseffecten berekend. Deze zijn in Nederland voornamelijk geconcentreerd in vier bedrijfsklassen van de dienstensector te weten horeca, transport en communicatie, cultuur en recreatie en handel. In 1989 zijn 40.000 tot 50.000 bedrijven (10% tot 12% van het totale bedrijvenbestand in Nederland) geheel of grotendeels afhankelijk van toerisme en recreatie. In totaal is er in datzelfde jaar sprake van zo'n 230.000 werkenden binnen deze marktsector, ofwel 11% van de Nederlandse beroepsbevolking in de totale marktsector.

Vanwege de specifieke situatie in Nederland, waar de deelsector horeca en de jongste deelsector toerisme en recreatie een gescheiden ontwikkeling kent, met name ook wat betreft het opleidingsstelsel, is in de studie vooral de ontwikkeling van de deelsector toerisme en recreatie belicht. Deze sector telt ongeveer 13.000 vooral kleine en middelgrote bedrijven en zo'n 60.000 tot 70.000 werkzame personen. Voor een goed begrip van de ontwikkeling van de sector toerisme en recreatie wordt zonodig de sector horeca in de analyse betrokken.

Marktontwikkelingen

De ontwikkeling en groei van de horecasector in Nederland zette vooral door na de Tweede Wereldoorlog. Het produkt van de sector is helder: het verstrekken van logies, maaltijden en drank. Door de buitenwacht is de horeca erkend als aparte bedrijfssector, zie bijvoorbeeld indelingen in bedrijfstakken zoals de internationaal gehanteerde International Standard Industrial Classification (ISIC) en de in Nederland gehanteerde Standaard Bedrijfsindeling (SBI), waarin de horeca samen met de handel (en reparatie) terug te vinden is als bedrijfstak.

De sector 'toerisme en recreatie' is daarentegen een jonge groeisector, die zich nog niet als een herkenbare samenhangende sector heeft kunnen profileren, bijvoorbeeld in geen enkele bedrijfstakindeling terugkomt. Deze in Nederland onderscheiden deelsector kan weer onderverdeeld worden in grofweg drie branches: het informatiewezen (de VVV's), de reiswereld (bemiddeling, begeleiding en pakkeetsamenstelling) en de recreatie. De eerste reisbureaus en VVV's zijn eind vorige eeuw ontstaan als reactie op de verhoogde mobiliteit (via stoomtrein en -tram) 'voor het genoeg' van de beter gesitueerden. Met de opkomst van het massatoerisme in de jaren zestig en zeventig nam het aantal toeristisch-recreatieve bedrijven toe. Vooral het uitgaand toerisme kende een stormachtige groei, het aantal reisbureaus en touroperators nam snel toe. Het informatiewezen heeft een meer geleidelijke groei gekend waarin tevens sprake is van een wijziging in functie en taken. Na de Tweede Wereldoorlog was er sprake van een toename van het recreatief reizen in eigen land. Het 'sociaal toerisme' ontstond: grotere groepen van de bevolking konden het zich veroorloven uitstapjes te maken. Vanuit deze veranderde gedragingen en mogelijkheden van de Nederlandse bevolking ontwikkelde zich het binnenlands toerisme, waaraan in eerste instantie de horeca haar groei te danken had met in haar kielzog de VVV-sector. Als reactie op het massatoerisme is de VVV haar taken op het gebied van informatievoorziening en reservering gaan verruimen, niet alleen meer voor binnenkomende 'vreemdelingen', maar ook voor de eigen bevolking. De recreatie-branchen heeft haar groei te danken aan de ontwikkeling van zowel het binnenlands als het uitgaand toerisme. Ook hier vormen de jaren zestig en zeventig een keerpunt en wordt professionalisering een sleutelwoord. Zo

ontwikkelde de verblijfsrecreatie zich van 'boeren met een veldje voor een tent' naar professionele campings en bungalowparken.

De drie branches, informatiewezen, reiswereld en recreatie, kennen dus ieder hun eigen geschiedenis. Vanaf de jaren zestig en zeventig werden ze echter alle drie geconfronteerd met dezelfde ontwikkeling: de noodzaak tot kwaliteitsverhoging van het toeristisch produkt, vooral veroorzaakt door de kritischer en minder voorspelbaar geworden consument. Professionalisering wordt het credo. In dit profilerings- of professionaliseringsproces tracht de sector zich met name te onderscheiden van de meest aan haar verwante sector, de horeca.

Machtsvorming en institutionalisering

In vergelijking met de horeca wordt de deelsector toerisme en recreatie gekenmerkt door een zwak ontwikkeld institutioneel netwerk. Zo kent de horeca actief opererende sociale partners, een bedrijfsschap, een Collectieve Arbeidsovereenkomst (CAO) en een eigen opleidingsstelsel, terwijl dit voor de sector toerisme en recreatie nog in ontwikkeling is. Een drietal factoren, die elkaar onderling versterken, ligt ten grondslag aan deze zwakke institutionalisering van de sector toerisme en recreatie.

Ten eerste speelt dat de sector toerisme en recreatie een jonge sector is. Haar ontwikkeling bestond tot voor kort alleen in een stormachtige expansie van haar marktaandeel, puur als reactie op de vraag naar haar produkt. De kwaliteitsvraag was nauwelijks aan de orde. De noodzaak om te structureren ter versteviging en bevestiging van haar marktpositie was niet aanwezig; de macht van het getal was voldoende. Met uitzondering van die voor het VVV-wezen bestaan ook de branche-organisaties nog niet zo lang. Deze wensen zich voorlopig alleen als belangenvereniging voor de aangesloten bedrijven te zien en niet als werkgeversorganisatie. Aan de werknemerskant was tot voor kort eveneens nauwelijks sprake van organisatie, voornamelijk vanwege het 'vrijbuiters' en 'glamour-imago' van de sector. Een aparte vakbond bestaat niet. Pas sinds 1990 is er vanuit de dienstenbonden specifieke aandacht voor deze sector.

Een tweede factor is de problematische afbakening van de sector. In termen van produktiesector wordt de sector toerisme omschreven als die bedrijven en bedrijfsgroepen die een bijdrage

leveren aan het toeristisch produkt. Niet zo eenvoudig is echter te bepalen wat het toeristisch produkt dan wel is. In Nederland is door een aantal betrokkenen een sociaal-economische werkdefinitie gemaakt: het toeristisch produkt heeft betrekking op Verzorging (bemiddelende of intermediaire functie zoals reisbureaus, touroperators en VVV's die hebben), Vervoer (toeristisch transport), Verblijf (overnachting), Verteer (voedsel, drank en souvenirs) en Vermaak (dagrecreatie en attractieparken). Zeer verschillende bedrijfs-groepen worden zodoende tot de sector gerekend terwijl de overeenkomst niet altijd helder is, bijvoorbeeld souvenirswinkels én dierenentuinen, busmaatschappijen én verzekeraars én cafés. Destilleren we de horeca hieruit, die als bedrijfs-groep herkenbaar is, dan blijft er een bonte verzameling bedrijven over die soms meer gemeen hebben met bedrijven uit een andere branche dan met elkaar, bijvoorbeeld souvenirwinkels met de detailhandel of recreatiebedrijven met bedrijven in de agrarische sector. Deze diversiteit en versnippering van de sector bemoeilijkt de ontwikkeling van een sociaal of institutioneel netwerk. Deze constatering geldt nog sterker wanneer we, ten derde, kijken naar de overeenkomsten tussen de werkenden in de sector. Is het typeren van een bedrijf als toeristisch-recreatief op basis van de mate waarin haar omzet als toeristisch-recreatief beschouwd kan worden, nog een te volgen logica; dit geldt zeker niet voor het vervolgens betitelen van de werknemers van dit bedrijf als toeristisch-recreatieve beroepsbeoefenaren. De overeenkomst tussen de verschillende functionarissen in termen van de aard van de taken en daarvoor vereiste kwalificaties ('het beroepsprofiel') is nauwelijks te definiëren. Zo is de chauffeur van een touring-car toch in eerste instantie chauffeur en de dierenverzorger in een dieren tuin in eerste instantie dierenverzorger. Terwijl voorgaande functies uit te sluiten zijn wanneer we spreken over toeristisch-recreatieve beroepen is dit voor andere functies lastiger, zoals de suppoost in een museum, de manager van een reisbureau, de botenverhuurder, de spelleidster voor kinderen bij Center Parcs, de campinghouder en de caissière bij een attractiepark.

De functies van veel werkenden in bedrijven die, op basis van hun omzet, als toeristisch-recreatief zijn te beschouwen hebben vaak sterke overeenkomsten met een niet als toeristisch-recreatief gedefinieerd beroep. De context waarin het be-

roep wordt uitgeoefend lijkt vooral verschillend. Het is echter én de vraag in hoeverre de aard van de taken en vereiste kwalificaties hierdoor een eigenstandige kern hebben én in hoeverre de 'buitenwereld' deze specifieke toeristisch-recreatieve context herkent als basis voor een eigenstandige sector c.q. beroepsgroep. Het beschikken over een duidelijk marktaandeel lijkt in het geval van toerisme en recreatie onvoldoende basis voor institutionalisering. De organiserende noemer is moeilijk te traceren.

Beleid en strategieën op het grensvlak tussen onderwijs en arbeid

Het kenmerkende aan de acties om de verhouding tussen onderwijs en arbeid te reguleren is dat deze allen in het licht staan van profilering van de sector c.q. beroepsgroep. Drie elementen kunnen we hier noemen: het ontwikkelen van een sociale structuur om überhaupt te kunnen optreden als actor, het structureren van het arbeidsveld en het ontwikkelen van een eigen opleidingsstelsel. In de tijd is er hier sprake van een parallelle ontwikkeling die echter hortend en stotend verloopt. In zekere zin kunnen we eind jaren tachtig spreken van het ontwikkelen van een sectoraal beleid op het gebied van opleiden, waarbij sprake is van een bepaalde mate van gemeenschappelijkheid tussen de meeste actoren in de sector. Tot die tijd gaat het om initiatieven en acties van individuele werkgevers, groepen werknemers, individuele scholen en de overheid, die niet op elkaar afgestemd zijn. Een belangrijke rol vervult het intermediaire onderwijscentrum dat is opgericht door de branche-organisaties en dat zich steeds uitdrukkelijker is gaan bemoeien met de ontwikkeling van een initieel en post-initieel opleidingsstelsel.

Tot eind jaren tachtig is er sprake van een belangrijke tweespalt in de sector toerisme en recreatie. In deze periode vindt de externalisering van de kwalificatie-voorziening plaats en daarmee de creatie van een op de sector toegespitste beroepsopleiding in de initiële fase. De strategie van het grootste deel van het toeristisch-recreatief bedrijfsleven is er in eerste instantie op gericht het kwalificeren van toekomstige werknemers in eigen hand te houden. Zij zijn tevreden met algemeen of breed opgeleide leerlingen die over een 'ondernemende geest' en de 'juiste houding' beschikken. Via het inwerken in het bedrijf, eventueel gecombineerd met een bedrijfs- of branche-

opleiding, worden de toekomstige werknemers verder 'geknood' volgens de inzichten en normen van het bedrijf en/of de branche. De ontwikkeling van op toerisme en recreatie gerichte differentiaties in het middelbaar beroepsonderwijs wordt in eerste instantie veelal gezien als een verdere uitbreiding van de wildgroei aan particuliere toeristisch-recreatieve cursussen. De externalisering van de kwalificatie-voorziening gebeurt voornamelijk op initiatief van reguliere scholen voor middelbaar beroepsonderwijs, over het algemeen ondersteund door het regionale bedrijfsleven. De overweging voor de scholen bestaat uit een combinatie van 'eigenbelang' en 'dienstverlening' aan het lokale bedrijfsleven. Ook de overheid ondersteunt deze ontwikkeling, het Ministerie van Economische Zaken in verband met de gewenste groei naar volwassenheid van de sector en het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen in het kader van het streven naar een verbeterde afstemming tussen onderwijs en arbeid.

Het bedrijfsleven verandert haar houding doordat enkele van de differentiaties in het middelbaar beroepsonderwijs zich ontwikkelen vanuit het middelbaar horeca onderwijs. Zij erkent de aanslag die dit doet op de 'eigenheid' van de beroepsuitoefening in de sector en start haar profileringsoffensief. Daarvoor tuigt zij de al eerder opgerichte intermediaire voorziening, het onderwijscentrum, wat verder op. Dit profileringsoffensief valt samen met de verhoogde druk op de kwaliteit van het toeristisch-recreatief produkt en een beleid vanuit de overheid om het bedrijfsleven meer te betrekken bij de ontwikkeling van het beroepsonderwijs.

In de jaren tachtig bundelen de verschillende actoren in de sector hun krachten. Er worden beroepenanalyses uitgevoerd om de sector te kunnen afbakenen, de specifieke toeristisch-recreatieve functies in kaart te brengen en de opleidings- en kwalificatievereisten te formuleren. In het kader van het Bedrijfstaksgewijze Overleg Onderwijs Bedrijfsleven (BOOB) voor de deelsector toerisme en recreatie worden in de jaren negentig opleidingsprofielen geformuleerd op het niveau van het middelbaar beroepsonderwijs. Zoals te verwachten valt is de versnippering binnen de sector terug te vinden in het aantal beroeps- en functieprofielen dat geformuleerd wordt. In een latere fase wordt echter meer clustering aangebracht in verband met het formuleren van opleidingsprofielen voor het initiële beroeps-

onderwijs. Tijdens het proces van formulering van beroeps- en opleidingsprofielen wordt tevens de strijd om de grenzen van de sector uitgevochten en vindt netwerkvorming en institutionalisering plaats.

Opleiding als instrument voor beroepsvorming en branche-profilering

In het geval van de sector toerisme en recreatie heeft het opzetten van toeristisch-recreatieve opleidingsdifferentiaties in het reguliere beroepsonderwijs geleid tot een versnelling in het beroepsvormingsproces. Opvallend is dat het hier in eerste instantie niet zozeer ging om acties vanuit het bedrijfsleven als wel om acties 'van buiten'. De sterke versnippering van de sector toerisme en recreatie werd door het bedrijfsleven niet als probleem ervaren: aanbod van werkwilligen was er genoeg en kwalificeren deed men het liefst bedrijfsintern aangezien 'een geschikte houding' als belangrijkste selectiecriteria en kwalificatie gold.

Door druk van buiten, onder meer van reguliere scholen, de overheid en de horecasector, wordt kwalificering en opleiding in de jaren tachtig en negentig een 'issue'. Tegelijkertijd is er een andere druk die hiervoor zorgt, namelijk de druk vanuit de consumenten en hun organisaties die het toeristisch produkt als artikel gaan zien waaraan eisen mogen worden gesteld en de toeristisch-recreatief beroepsbeoefenaar als deskundige wensen te zien en niet als mede-vakantiegeanger. De op deze wijze ontstane nieuwe beroepsmatige activiteit is echter niet eenduidig. De stelling dat het toeristisch-recreatief bedrijf, veel meer dan andere dienstverlenende sectoren, een niet tastbaar en zeer vergankelijk produkt verkoopt, wordt aan alle kanten onder vuur genomen. Hetzelfde geldt voor de stelling dat het eigene of de kerntaak van de toeristisch-recreatief beroepsbeoefenaar is 'selling illusions'. In feite kan alleen een initiële opleiding in de externe opleidingskolom het bestaansrecht van het nieuwe beroep, de nieuwe sector erkennen. Het commerciële opleidingscircuit, evenals de interne bedrijfsopleidingen, kan dit niet bewerkstelligen.

Het verwerven van een voor de sector herkenbare reguliere beroepsopleiding heeft gezorgd voor de eerste stappen op weg naar een sociale structuur, aangezien vertegenwoordigers van belangengroepen met elkaar in debat moesten. Het consolideren van de positie van de beroepsgroep c.q. sector

zal ten dele afhangen van een verdere institutionalisering, met name het creëren van op sectorniveau gedefinieerde sociale partners. De ontstane toeristisch-recreatieve beroepsopleiding kan alleen een rol vervullen in het beroepsvormingsproces indien georganiseerde werkgevers en werknemers deze erkennen en het opleidingsstelsel mede verder uitbouwen.

Speelruimte van opleidingen

Doordat er geen eenduidig beroepsprofiel was en is voor de sector toerisme en recreatie hebben opleidingen in deze sector ruimte in het mede bepalen van dit profiel en de wijze van kwalificeren. Te meer daar in de sector werknemers functioneren met een zeer verschillende vooropleiding: personen die over een algemeen voortgezet te vooropleiding beschikken gecombineerd met specifieke vervolgcursussen en op de werkvloer opgedane ervaring; personen met een meer specifiek beroepsgerichte vooropleiding die gecombineerd is met leren/werken in praktijksituaties; personen met weinig vooropleiding die gekwalificeerd zijn door ervaring opgedane kennis en vaardigheden. Het opleidingscircuit van particuliere en branche/bedrijfsopleidingen is te specifiek functiegericht om een structurering van taken en kwalificatie-vereisten op te leveren. Voor de vormgeving van een kwalificerend traject zou gezocht moeten worden naar de 'juiste mixture' van een algemeen voortgezette opleiding, een beroepsgerichte opleiding met leren en werken in praktijksituaties of toepassingsgerichte leersituaties en functiegerichte cursussen.

In eerste instantie heeft het ontstaan van specifieke opleidingsdifferentiaties in de initiële fase gezorgd voor een zekere versmalling van het kwalificatieprofiel. De dominantie van het bedrijfsleven en daarmee van de norm om bijna functiespecifiek op te leiden is grotendeels het gevolg van het profileringsproces van de sector. Zoals de sector haar bestaansrecht verkrijgt door een initiële opleiding, kan de opleiding haar bestaansrecht alleen verkrijgen door zich zo herkenbaar mogelijk te maken voor het toeristisch-recreatief bedrijfsleven. Na erkenning van toeristisch-recreatieve initiële opleidingen eind jaren tachtig ontstaat de ruimte voor de opleidingen om verdergaande invloed uit te oefenen op het gewenste, door haar op te leveren kwalificatieprofiel. Binnen het formele kader waarin deze discussie heeft plaatsgevonden, het zogenaamde

bedrijfstaksgewijze overleg, hebben de opleidingen deze ruimte niet altijd gekregen dan wel genomen. De opleidingsprofielen zoals tot stand gekomen, namelijk de globale eindtermen en de modulenstructuur, dienen echter nog nader vorm te krijgen. Juist in dit proces zouden de opleidingen een dominante actor kunnen vormen. Perspectiefvol is daarbij dat de bedrijfstak zich heeft uitgesproken voor nauwere samenwerking met het opleidingsstelsel van verwante sectoren, met name de horeca, en voor het ontwikkelen van een samenhangend stelsel van initiële en post-initiële opleidingen/cursussen en alternatieve opleidingsroutes. De reguliere opleiding, dat wil zeggen het middelbaar toeristisch en recreatief onderwijs, krijgt een belangrijke taak toebedacht in het realiseren van een dergelijk stelsel aan beroepsopleidingen.

Vergelijkende analyse

Sectorontwikkeling en de opkomst van beroepen

Het analyseren van de werking van een stelsel van beroepsopleidingen binnen een bepaalde productiesector vraagt studie van de ontwikkelingen rond beroepsuitoefening, de beroepsdeelmarkt en de opleidingen. De rol die beroepsopleidingen daarbinnen spelen wordt begrensd door de specifieke geschiedenis van een branche. Deze geschiedenis of context heeft zowel betrekking op de ontwikkeling in beroepsdefiniering en -uitoefening als op de ontwikkeling van institutionele structuren of actorennetwerken.

In een sector die niet duidelijk is afgebakend en waarbinnen de beroepsgroepen weinig herkenbaar dan wel erkend zijn, zullen beroepsopleidingen anders opereren dan in een duidelijk gestructureerde sector met herkenbare, erkende beroepsgroepen. Opleidingen vervullen een bepaalde functie in het ontwikkelingsproces van een branche. Het stadium van ontwikkeling is daarmee een belangrijk contextueel gegeven. Evenals de mate waarin er in verschillende ontwikkelingsstadia een relatie is tussen de twee 'gezichten' van een branche: het beroep in de zin van een samenhangend geheel aan kennis en kunde en het beroep in de zin van een institutioneel netwerk. In het ontwikkelingsproces van een branche vormt het ene het andere 'gezicht': de mate waarin sprake is en blijft van een samenhangend geheel aan beroepsmatige handelingen versterkt de hechtheid en de kracht van het institutionele

netwerk en andersom.

Voor de installatietechniek geldt dat vanwege integrerende tendensen de relatie tussen deze beide 'gezichten' onder spanning staat en daarmee de wederzijdse versterking. In het geval van de sector toerisme en recreatie moeten beide 'gezichten' zich nog ontwikkelen. Deze ontwikkeling is echter problematisch doordat er vanwege de uiteenlopende activiteiten en taken van de sector geen eenduidige basis is te ontdekken, zowel wat betreft de kennis en kunde als wat betreft de instituties.

Aansluiting tussen onderwijs en arbeid: de strategische dimensie

De speelruimte voor en het spel om de macht tussen de diverse actoren binnen een branche is niet altijd hetzelfde. In een opkomende sector is het resultaat van de machtsstrijd in zekere zin open. Toch kunnen actoren, om mee te kunnen doen aan het spel, gedwongen worden zich te richten op het specifieke van de sector. In een gelegitimeerde sector zijn stellingen veel meer betrokken en hebben actoren zich in sterkere mate tot elkaar veroordeeld. Daarmee lijkt de speelruimte van actoren kleiner dan in een opkomende sector. Echter, juist vanwege het al verkregen bestaansrecht kan er weer meer ruimte zijn om het specifieke of eigene ter discussie te stellen.

Aansluitingsproblemen tussen onderwijs en arbeid hebben afhankelijk van de ontwikkelingsfase van een sector een andere verschijningsvorm. Zo speelt voor een jonge sector als toerisme en recreatie vooral de afbakening van het eigene een rol. Als onderdeel van dit proces kunnen opleidingen zich vooral profileren door zich te richten op specifieke kwalificaties. In deze context, het professionaliseringsproces dat een sector doormaakt, lijkt dit een adequate reactiewijze van het beroepsonderwijs. In een opkomende sector wordt de ontwikkeling van een eigen opleidingssysteem gehanteerd als demarcatie-instrumentarium. In een reeds langer bestaande en door de buitenwereld erkende sector zoals de installatietechniek kunnen beroepsopleidingen zich bijvoorbeeld profileren door zich te richten op breed toepasbare kwalificaties als reactie op de roep naar flexibele werknemers.

Ook externe actoren kunnen een cruciale rol spelen in het krachtenspel rond ontwikkeling en handhaving van de marktpositie van beroepen en

de rol die opleidingen hierbinnen spelen beïnvloeden. Erkenningsregelingen, zoals vastgesteld door de overheid, geven opleidingen een extra gewicht. In de installatietechniek zijn erkenningsregelingen een belangrijk fundament voor het eigen opleidingsstelsel. Voor de sector toerisme en recreatie geldt dat met de in 1978 ingestelde verplichting dat voor het houden van een reisbureau een vestigingsdiploma nodig was, de deelname aan particuliere opleidingen aanzienlijk toenam. Voor de sector toerisme en recreatie geldt bovendien dat door de overheidssteun van op toerisme en recreatie gerichte differentiaties in het middelbaar beroepsonderwijs de professionalisering van de sector in een stroomversnelling raakte, en daarmee het proces van beroepsvorming versnelde. Analyse van de ontwikkeling van beroepsopleidingen laten een interactie zien tussen aan de ene kant de wens van branches om zichzelf te presenteren als een specifieke en unieke beroepsgroep, en aan de andere kant de noodzaak om dat beroepsprofiel voortdurend aan te passen en alert te reageren op technologische en economische ontwikkelingen. Op basis van de twee bestudeerde cases kunnen we concluderen dat het economisch motief prevaleert: zolang de marktpositie sterk is en de vraag naar diensten en goederen op peil is, wordt de roep om kwalificerende opleidingen minder duidelijk gearticuleerd. Binnen de installatietechniek zagen we dat alleen in een tijd van economische teruggang de bijna autonome stagnatie van het opleidingssysteem wordt aangepakt: een grootscheepse actie van werkgevers en vakbonden is nodig om het landelijk orgaan weer op het spoor te brengen van actuele innovaties en ontwikkelingen. Het opleidingssysteem werd herontdekt als wapen om het marktaandeel te behouden dan wel te heroveren. In een zich ontwikkelende branche zoals toerisme en recreatie zien we dat de economische ontwikkeling van de sector voorafgaat aan professionalisering, want de ontwikkeling van beroepsopleidingen en kwalificatieprofielen wordt vooral gestimuleerd door een externe impuls vanuit het reguliere onderwijs, pas in een later stadium wordt deze impuls opgepakt door de sector zelf. Deze externe stimulans vanuit het reguliere onderwijs wordt nu opgepakt om de samenhang binnen de sector te vergroten en zich zodoende af te schermen van aangrenzende sectoren.

Afsluitende opmerkingen over de speelruimte van opleidingen

Het reguleren van de aansluitingsproblematiek tussen onderwijs en arbeid vindt in Nederland vooral plaats vanuit het perspectief dat het onderwijs, en vooral het beroepsonderwijs, zou moeten reageren op ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Minder aandacht is er voor acties die vanuit het arbeidssysteem zouden kunnen worden ondernomen, alhoewel hier langzamerhand verandering in komt. Het leveren van een bijdrage aan het initieel beroepsonderwijs, bijvoorbeeld door het beschikbaar stellen van leerarbeidsplaatsen en het vergroten van de kwaliteit daarvan, is een onderwerp dat in ieder geval in de bestudeerde sectoren sterker onderwerp van gesprek wordt. Minder aandacht is er voor de vraag of het arbeidssysteem intern niet zou moeten reageren op ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld door re-allocatie of herdefiniëren van externe vacatures (Hofman e.a. 1991). Die vraag raakt het onderwerp van dit artikel als het de innovatieve rol betreft die het beroepsonderwijs zou kunnen spelen in het reguleren van de aansluitingsproblematiek tussen onderwijs en arbeid. De innovatieve rol van het beroepsonderwijs zal namelijk vooral tot uiting komen in de producten die zij oplevert: het kwalificatiepotentieel dat aangeboden wordt. Vervolgens is het de vraag hoe het arbeidssysteem daarop inspeelt door benutting van de aangeboden kwalificaties of door eigen inspanningen ten aanzien van de kwalificering van werknemers via bedrijfsgewijze of bedrijfsinterne opleidingsfaciliteiten.

Ondanks het gegeven dat in de bestudeerde sectoren de meeste acties zijn gestart in het perspectief van het streven naar een directe afstemming tussen het externe beroepsonderwijs en arbeid zien we dat het voorlopige eindresultaat vooral kenmerken draagt van een flexibilisering van de kwalificatie-voorziening. De flexibilisering van het opleidingsstelsel blijft in de meeste gevallen beperkt tot het sectorale opleidingsstelsel. Ook blijft er een zekere scheiding tussen initieel (extern) en post-initieel (intern) onderwijs bestaan, waarbij de initiële opleiding een bepaald basispakket omvat waarop de post-initiële scholing en training kan voortborduren. Een belangrijk winstpunt van de herziene opleidingsstelsels is dat er alternatieve leertrajecten zijn ontstaan: meer schoolse naast meer praktijkleerwegen; combinaties van praktijk- en schoolse leerwegen; kortere

en langere opleidingen, enzovoorts. In het geval installatietechniek zijn ook intermediaire voorzieningen in het opleidingsstelsel opgenomen: het innovatiecentrum (met als kern het landelijk orgaan) wordt een sleutelfunctie toebedacht in de vertaling van ontwikkelingen op het gebied van nieuwe technologieën naar opleidingsprogramma's en in de bijscholing en specialisatie van werknemers en werkzoekenden. Ook de cursussen die scholen als contractonderwijs aanbieden kunnen gezien worden als stap naar een intermediaire voorziening in het opleidingsstelsel.

In het licht van sectorale beroepsvormingsprocessen hebben beroepsopleidingen eveneens hun rol opgepakt. In het reguliere voltijds beroepsonderwijs zijn toeristisch-recreatieve opleidingen ontwikkeld zodat de sector toerisme en recreatie een herkenbaar gezicht kreeg. Scholen voor middelbaar beroepsonderwijs hebben installatietechnische differentiaties ontwikkeld waardoor de integratie tussen de vroegere opleidingsstelsels binnen het leerlingwezen én tussen de van oudsher gescheiden bedrijfstakonderdelen bevestigd werd. De ontwikkeling en vormgeving van de beroepsopleidingssystemen geeft daarmee ook vorm aan de profilering en de marktbescherming van de branches in kwestie.

De ontwikkeling van sectorale opleidingsstelsels vanuit een strategisch of een innovatief gezichtspunt lopen niet altijd synchroon: afscherming en consolidatie kan vanuit een strategisch perspectief op sommige momenten in de economische ontwikkeling van de sector noodzakelijk zijn, terwijl het vanuit een innovatief perspectief juist noodzakelijk zou kunnen zijn om vernieuwend en actief te blijven. Het beroepsonderwijs en met name het landelijk opleidingsorgaan zal middelen dienen te vinden om een evenwicht tussen consolidatie en innovatie van kwalificatieprofielen en het aanpassen van kwalificerende opleidingstrajecten te bewerkstelligen. Modellen voor curriculumontwikkeling waarin brede gemoduleerde initiële beroepsopleidingen afgewisseld dan wel gecompleteerd worden met flexibele, actuele, specifieke trainingen of cursussen kunnen van belang zijn om dit evenwicht tot stand te brengen (De Bruijn e.a. 1991 en 1993, Nieuwenhuis 1993). Korte cursussen voor werkenden kunnen tegemoet komen aan innovatieve kwalificatievereisten en deze cursussen kunnen als modules opgenomen worden binnen het initiële beroepsonderwijs wanneer innovaties verder uitgewerkt en opgenomen zijn

binnen producten en produktiemethoden. Instrumentatie van het bewerkstelligen van een juiste balans tussen af- en bescherming en flexibel reageren zal de uitdaging zijn voor de ontwikkeling van kwalificerende trajecten. Zowel het beroepsonderwijs als bedrijfstakken, branches zullen hierin zwaar moeten investeren.

Literatuur

- Beck, U., M. Brater & H. Daheim (1980), *Soziologie der Arbeit und der Berufe*. Reinbek bei Hamburg.
- Bruijn, E. de, M.W. de Jong & T. Moerkamp (1991), *Modulering in het leerlingwezen. Vier cases*. SCO-Kohnstammstituut, Amsterdam.
- Bruijn, E. de (1992), *Professionalisering in toerisme en recreatie. Beroepsvorming en opleidingen*. Casestudie voor het OECD-project 'The changing role of vocational and technical education and training'. SCO-Kohnstammstituut, Amsterdam.
- Bruijn, E. de, C. Froissart, e.a. (1993), *Current issues in modular training: An interview study with trainers in six European countries*. Centre for Educational Sociology at the University of Edinburgh, Edinburgh.
- Geurts, J. (1989), *Van niemandsland naar beroepenstructuur. Een studie over de aansluiting tussen onderwijs en arbeid op het niveau van aankomend vakmanschap* (dissertatie). KUN/TTS, Nijmegen.
- Hofman, W.H.A., A.F.M. Nieuwenhuis & R.J. in 't Veld (1991), 'Het cascademodel: scholing als werkbare oplossing voor marktperfecties tussen vraag en aanbod'. In: *Tijdschrift voor arbeidsvraagstukken*, jrg. 7, nr. 4.
- Kragt, Th. van der (1981), *Professionalisering en collectieve macht; een conceptueel kader*. Den Haag.
- Mok, A.L. (1973), *Beroepen in actie; bijdrage tot een beroepsociologie*. Meppel.
- Mok, A.L. (1990), *In het zweet uws aanschijns ... Inleiding in de arbeidssociologie*. Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen.
- Nieuwenhuis, A.F.M. & J.R.L. Steijvers (1991), *Responsief beroepsonderwijs voor de installatietechniek*. Casestudie voor het OECD-project 'The changing role of vocational and technical education and training'. RISBO, Rotterdam.
- Nieuwenhuis, A.F.M. (1993), 'Beroepsgerichte leerplanontwikkeling'. In: W.J. Nijhof e.a. (red.), *Handboek curriculum*. Swets & Zeitlinger, Lisse.